

Schimburile la mare distanță, o premisă esențială a revoluției neolitice în Balcani

Mihai-Bogdan Marian
Institutul de Studii Avansate pentru
Cultura și Civilizația Levantului
mihaimarb@gmail.com

1. Repere generale privind dimensiunea socioculturală a relațiilor de schimb și tranzacționare de bunuri în comunitățile umane arhaice

Încă din cele mai vechi timpuri cunoscute, din preistorie și vremurile istorice de început, când erau practicate sub formă de troc, schimburile și tranzacționarea de bunuri și mărfuri au constituit o dimensiune importantă a vieții umane, cu multiple și complexe valențe socioculturale (**Fig. 1**).

Fig. 1. Schiță reconstitutivă a unei comunități neolitice. *Sursa:* <https://www.shorthistory.org/prehistory/neolithic-society/>.

Astfel, spre exemplu, premisele realizării oricărui act cu caracter de schimb comercial presupun existența unui contact premergător între părți și a unei forme de comunicare între

acestea, numai și dacă luăm în considerare nevoia minimală de prezentare reciprocă a mărfurilor ce urmează să fie tranzacționate și, respectiv, a prețului echivalent al acestora (Windler, 2013). Abia mai apoi, dacă sunt întrunite aceste condiții inițiale, poate urma negocierea, tranzacționarea efectivă a mărfurilor în discuție și, eventual, stabilirea unei relații de durată între părți, în cadrul căreia schimbul respectiv să se poată permanentiza cu o anumită periodicitate ce se reglează în funcție de cererea și oferta concrete ale părților.

Pe de altă parte, mai ales dacă ne referim la vremurile arhaice, trebuie să avem în vedere și faptul că „trocoul” nu presupunea întotdeauna doar schimbul reciproc de bunuri, ci în multe dintre situații el implica, pe lângă bunuri, și tranzacționarea în contrapartidă de anumite privilegii sau relații particulare cu diverse implicații simbolice, ceremoniale și sociale, de la cele de recunoaștere reciprocă și bună vecinătate, spre exemplu, și până la cele de acordare a facilității de tranzit sau vânatoare pe un anumit teritoriu.

Căutând să deslușească printre valențele multiple pe care le comportă aceste relații și ghidându-se în funcție de natura bunului sau a valorii imateriale care face obiectul tranzacției, **Bronislaw Malinowski** semnalează următoarele tipuri posibile de relații de schimb care pot apărea între indivizi, în particular, și între comunitățile umane, în general: a) schimbul de daruri; b) plățile tradiționale fără un echivalent concret; c) plățile pentru diferite servicii; d) darurile cu un echivalent economic; e) tranzacționarea de bunuri materiale în schimbul privilegiilor și valorilor cu caracter imaterial; f) schimburile comerciale (Malinowski, 1922, *apud* Windler, 2013). Acest puzzle complex este completat de Colin Renfrew care, în funcție de distribuția spațială față de sursa de origine a artefactelor descoperite cu ocazia săpăturilor arheologice, punctează faptul că, de regulă, bunurile cu valoare pur simbolică și care se asociază cu prestigiul social au o arie mai largă de răspândire față de locul lor de origine, fiind întâlnite pe distanțe mult mai mari decât bunurile a căror valoare decurge din utilitatea practică, concretă, pe care acestea o primesc în viața obișnuită sau cele care fac obiectul schimburilor economice cotidiene, din mână în mână (Renfrew, 1975, *apud* Windler, 2013). Un grad sporit de concretețe în potrivirea pieselor acestui puzzle aduce și Marshall Sahlins, care arată că, în cazul materiilor prime și bunurilor cu valoare de utilizare concretă, comunitățile distincte consideră a fi mult mai convenabil să întrețină relații comerciale pe bază de reciprocitate, atunci când este posibil acest lucru, decât să recurgă la conflict și război. Acest tip de abordare relațională este favorizat o dată în plus de proximitatea geografică a comunităților în cauză, atunci când cu ocazia relațiilor de schimb practicate între comunități învecinate se ajunge practic să fie reproduse adevărate modele socioculturale de interacțiune cu reflexii puternice asupra întregii vieți cotidiene, spre deosebire de situația în care între partenerii de

tranzacționare a mărfurilor se află o distanță geografică mai mare și când între aceștia este mult mai probabil să apară și să se dezvolte relații de adversitate pe măsură ce distanța dintre ei crește (Sahlins, 1972, *apud* Windler, 2013). Sintetizând aceste aspecte într-o perspectivă panoramică, Karl Polany distinge în ceea ce privește modul de tranzacționare a bunurilor între: a) schimburi pe bază de reciprocitate în care se generează și perpetuează un pattern sociocultural; b) tranzacții în cadrul unui sistem de redistribuire a bunurilor și plus-valorii către un centru; c) schimburi în cadrul unui sistem organizat pe principii de piață, în funcție de care se reglează cererea și oferta (Polany, 1957, *apud* Windler, 2013).

Concluzionând cu privire la cele ce precedă, natura și distribuția spațială a artefactelor descoperite cu ocazia săpăturilor arheologice reprezintă un indicator prețios atât în deslușirea tipului și motivației relațiilor de schimb practicate în vremurile arhaice, cât și în conturarea anumitor principii de viațuire socială specifice comunităților umane din acele timpuri. În acest sens, în cazul societăților preistorice existența unor contacte și schimburi reciproce între acestea poate fi presupusă și evaluată pe baza descoperirilor arheologice de artefacte care relevă utilizarea unor materii prime de import, tehnici similare de prelucrare a materiei prime și/sau stiluri și motive culturale asemănătoare reflectate în arta ceramică și obiectele cu valoare cultică (Dixon, Cann și Renfrew, 1968). Totodată, prin raportare la arealul de răspândire a artefactelor descoperite putem spune că o distribuție relativ omogenă a acestora la nivelul unei comunități, fără discrepanțe în repartiția lor pe locuințe sau locuri de înhumare, vine să pună în lumină o comunitate caracterizată mai degrabă de principii egalitariste, în cadrul căreia au loc schimburi reciproce, în timp ce o concentrare aparte de artefacte în anumite locuințe sau morminte este de natură a reflecta mai degrabă practicarea unor „tranzacții” unidirecționale, dinspre toți membrii comunității către o persoană sau un număr relativ mic de persoane, și o comunitate ierarhizată și relativ centralizată. Un caz deosebit de interesant în acest sens este, spre exemplu, cel al comorii descoperite în necropola de la Varna, Bulgaria (perioada Gumelnița-Karanovo VI, aprox. mileniul al V-lea î.Hr.), care reflectă faptul că unele persoane înhumate aici, în morminte conținând o cantitate de podoabe de aur fără corespondent în nicio altă descoperire arheologică din aceeași perioadă cunoscută până acum, se bucurau de un statut social privilegiat, cel mai probabil princiar. Însă ceea ce este cu adevărat special în acest caz nu este neapărat bogăția comorilor funerare, ci faptul că nu s-a găsit și o reflexie echivalentă a acestora în ceea ce privește locuințele explorate arheologic din proximitatea necropolei, nedescoperindu-se vreun ansamblu rezidențial care să iasă în evidență prin opulența inventarului sau grandoarea sa, ceea ce a ridicat o serie de întrebări și ipoteze de cercetare cu privire la specificul, valorile, reperatele morale și principiile de organizare proprii comunității

respective, rămase încă în dezbatere (Slavchev, 2010; Chapman, 2010). Trecând peste misterul care mai învăluie deocamdată acest caz spectaculos și unic, imaginea unei organizări sociale centralizate – mai degrabă decât a uneia egalitare, atunci când e vorba despre o comunitate arhaică – poate fi întărită de faptul că explorările arheologice devoalează existența unor mari depozite și stocuri de bunuri și resurse a căror gestionare la nivelul comunității ar fi imposibil de realizat în lipsa unui acces și a unei distribuții reglementate pentru membrii acesteia.

Într-o paradigmă de abordare supraadăugată celor descrise anterior, Mary W. Helms aduce în discuție conotațiile simbolice pe care le comportă percepția umană asupra distanței geografice, respectiv ale distincției pe care aceasta o introduce între lumea cunoscută și accesibilă în mod real individului în viața cotidiană, pe de o parte, și lumea care se deschide dincolo de ceea ce îi este familiar lui, percepută ca inaccesibilă omului de rând și uneori chiar fantastică, pe de altă parte (Helms, 1992). În această grilă de analiză, dincolo de tranzacțiile și schimburile de bunuri cu caracter uzual, cele care implică parcurgerea unor distanțe mari pentru procurarea anumitor bunuri sau materii prime capătă o relevanță aparte. Semnificația acestor schimburi sporește cu atât mai mult în cazul comunităților arhaice dinainte de cca 3.000 î.Hr. dacă ținem cont de faptul că anterior acestui reper cronologic aproximativ încă nu intrase în uz roata, iar transportul de cantități mai mari de mărfuri nu se putea realiza decât pe apă. Astfel, în universul simbolic al omului arhaic, dar chiar și a celui mai recent, distanța geografică deseori ajunge să capete conotații cosmologice, corelându-se cu distanța față de supranatural, sens în care „tărâmurile” situate la distanțe mari, dincolo de lumea cunoscută și accesibilă în mod direct în viața cotidiană, sunt considerate a avea un caracter excepțional prin comparație cu lumea familiară, și la fel de excepționali sunt considerați a fi și cei care se încumetă să călătorească în această lume exterioară și/sau ajung să-și însușească bunuri aparținând ei (Helms, 1992). În acest sens, o abordare de succes a lumii exterioare universului cunoscut celorlalți membri ai comunității de referință îi aduce un plus de prestigiu temerarului care s-a încumetat la acest demers. Respectivul prestigiu se fundamentează pe convingerea celorlalți că reușita celui în cauză reflectă o capacitate superioară lor de înțelegere, dar și de înlănzire a forțelor supranaturale – „zeii sunt de partea lui!” –, atuuiri pe care le-ar putea gestiona în folosul comunității în schimbul recunoașterii de către aceasta a unui statut privilegiat în ceea ce îl privește. Acesta este un pattern psihocomportamental care de altfel este pus în evidență de numeroase studii etnografice, regăsindu-și un corespondent cam în toate mitologiile și/sau basmele populare sub forma narațiunii despre eroul providențial care salvează regatul/împărăția de teroarea unor forțe, zei sau, după caz, demoni cu puteri supranaturale care obișnuiesc să sălășluiască în afara lumii lui – pe „tărâmul celălalt” – și unde numai el se poate avânta pentru a

face dreptate. Ca recunoaștere și mulțumire din partea alor lui, pe care i-a salvat, în aceste narațiuni simbolice respectivul erou ajunge să fie înscăunat de semenii săi ca rege sau împărat.

Pe de altă parte, în aceeași cheie de interpretare, odată cu transferul către alții de bunuri aduse din locuri îndepărtate investite cu încărcătură magică, supranaturală, care suscită și fascinează imaginația membrilor comunității, are loc și un transfer simbolic de calități excepționale către aceștia. Oricare nou posesor al unor astfel de bunuri ajunge să fie creditat și el în cadrul comunității sale cu puteri deosebite ce decurg din însăși posesia unui bun special considerat de ceilalți a fi un simbol al unei relații cu acele forțe supranaturale, magice și inaccesibile celor mulți, fapt ce-i conferă de asemenea fericitului deținător un plus de prestigiu în comunitate. Prin urmare, având în vedere perspectiva de analiză propusă de Mary W. Helms, dincolo de valoarea concretă de utilizare a unui bun sau a unei materii prime care poate constitui o motivație pentru realizarea de schimburi și tranzacții la mare distanță, vom putea regăsi în anumite cazuri și motivația achiziționării de bunuri considerate ca fiind simboluri ale prestigiului social (Anthony, 2010). Iar aici perspectiva lui Mary W. Helms se dovedește a fi complementară cu cele la care am făcut referire mai sus, în general, și cu cea a lui Colin Renfrew, în particular, pentru a ne desluși și mai mult implicațiile socioculturale pe care le comportă schimburile și tranzacțiile de bunuri în comunitățile și societățile umane.

Având în vedere aceste considerații, preistoria Peninsulei Balcanice ne oferă două exemple distincte de astfel de materii prime și bunuri tranzacționate la mare distanță, unul dintre acestea pe de o parte relevând valoarea de utilizare concretă a materiei tranzacționate, iar pe de altă parte cel de al doilea evidențiind tocmai valoarea simbolică a bunului, asociată prestigiului și poziției sociale în cadrul comunității. Este vorba despre **obsidian** și, respectiv, *Spondylus gaederopus*, resurse al căror areal de origine limitat poate fi identificat și astăzi cu precizie și care au constituit în preistorie obiectul unor vaste rețele de schimburi economice în bazinul mediteranean și Peninsula Balcanică, rețele care practic reprezintă tiparul tranzacționării de mărfuri la mare distanță. Astfel putem spune, fără a greși, că rutele de tranzacționare a obsidianului și *Spondylus-ului* din Mediterana și Balcani reprezintă cele mai vechi rețele de schimburi comerciale la mare distanță pe care le cunoaștem, acoperind un areal neverosimil de extins prin raportare la perioada de referință.

Mai mult decât atât, după cum vin să arate cercetările arheologice, ele au fundamentat crearea unui sistem de interacțiune și comunicare între diferitele comunități arhaice din bazinul mediteranean și Peninsula Balcanică, deschizând rutele de tranzit pe care mai târziu s-au propagat și răspândit achizițiile specifice perioadei neolitice. În acest mod, respectivele rețele

și sistemul de schimburi economice pe care l-au fundamentat au constituit o componentă esențială în cadrul procesului de asimilare pe un areal extins a modului de viață asociat păstoritului și agriculturii, făcând posibilă ceea ce astăzi denumim a fi fost *revoluția neolitică*.

2. Comerțul cu obsidian

„Obsidianul este o rocă vulcanică dură, dar casantă, care poate fi prelucrată precum cremenea pentru obținerea de unelte ascuțite. Se știe că era folosit pentru obținerea de cuțite și lamele de către oamenii preistorici încă de acum circa 30.000 de ani. Unelte din obsidian au fost descoperite în aproape toate siturile de sate preistorice din Orientul Apropiat și regiunea mediteraneană. Totuși, în multe dintre aceste situri obsidianul era în mod indubitabil o materie primă străină; el putea fi obținut doar din anumite arii cu activitate vulcanică recentă, care în această parte de lume însemna regiunea din jurul Italiei, câteva insule din Marea Egee și anumite arii din Turcia și Iranul de azi. Unele dintre satele arhaice unde erau utilizate unelte din obsidian se aflau la mai multe sute de mile distanță față de cea mai apropiată sursă naturală a acestei materii prime.” (Dixon, Cann și Renfrew, 1968, p. 40 – traducerea noastră).

Cele mai vechi rețele de schimburi comerciale la mare distanță cunoscute, datând încă din perioada Mezoliticului și Neoliticului timpuriu, sunt cele care implicau schimburile cu rocă vulcanică de obsidian (**Fig. 2**). În acest sens, analizele de specialitate efectuate cu privire la artefactele din obsidian descoperite în arealul balcanic (**Fig. 3**) au relevat că obsidianul tranzacționat aici provenea preponderent din zona Mării Egee, din insula Melos, și din zona Munților Tokay, undeva de la granița dintre Ungaria și Slovacia de azi.

Fig. 2. Rocă de obsidian.
Sursa: Dixon J., Cann J. și Renfrew C., 1968.

Roca vulcanică din insula Melos era transportată peste Marea Egee cu bărcile, de către cei care probabil se îndeletniceau și cu pescuitul și care, cu ocazia expedițiilor pescărești, ajunseseră să cunoască cele mai bune rute de navigație și puncte de escală de pe întinsul arhipelagului egeean (**Fig. 4. a, b**). În acest sens, culoarele de tranzit stabilite de către acești itineranți în cadrul expedițiilor de pescuit și a celor de tranzacționare a obsidianului mai târziu au putut fi folosite de către populațiile de păstori și agricultori pentru colonizarea neolitică a Balcanilor (Anthony, 2010).

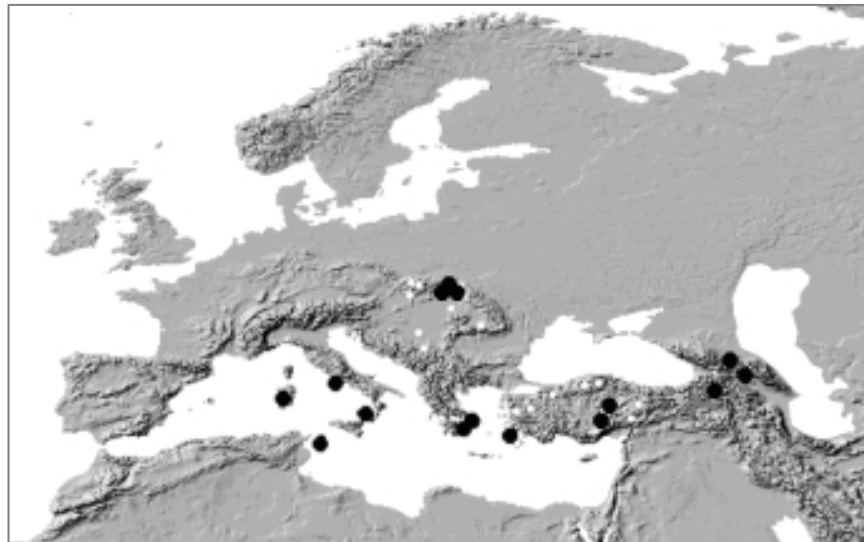

Fig. 3. Sursele geologice ale obsidianului din bazinul mediteranean, Peninsula Balcanică, Carpați și Caucaz în perioada neolitică. *Sursa:* H.O. Pollmann, 1999, *apud.* T. Biró Katalin, 2006.

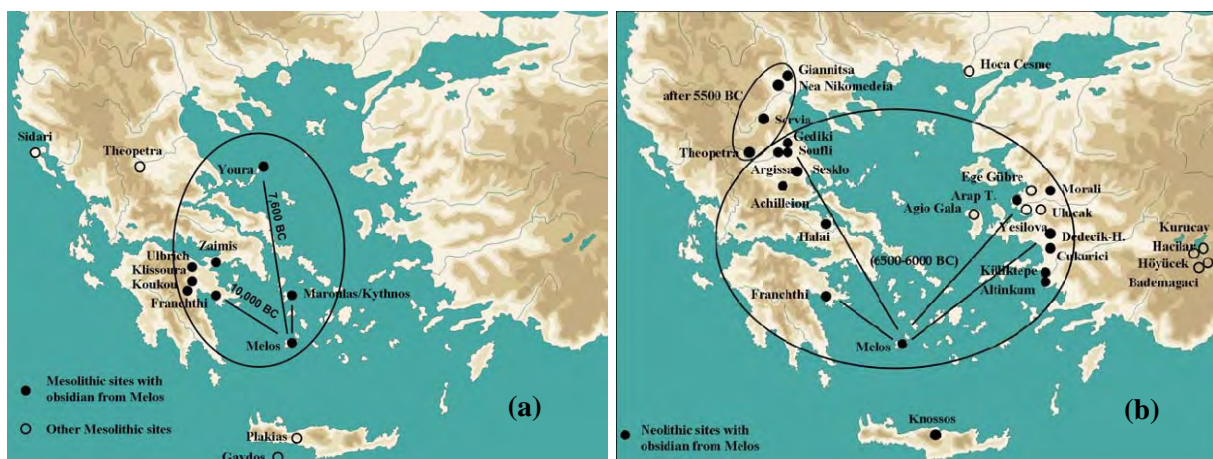

Fig. 4. Siturile mezolitice (a) și neolitice (b) în care s-a descoperit obsidian provenit din Insula Melos. *Sursa:* Agathe Reingruber, 2011.

Totodată, este interesant de remarcat faptul că, deși existau surse de obsidian și în regiunea Peninsulei Italice, care se învecinează cu arhipelagul egeean, analizele de specialitate efectuate asupra artefactelor din obsidian descoperite în bazinul mediteranean nu reflectă

interferențe între cele două zone, ci, din contră, relevă configurarea unor clustere distincte în regiunea Peninsulei Italice și, respectiv, cea a arhipelagului egeean, care cel mai probabil ne oglindesc cu fidelitate rețelele de-a lungul cărora interacționau și mențineau contacte diferitele comunități arhaice din acest areal.

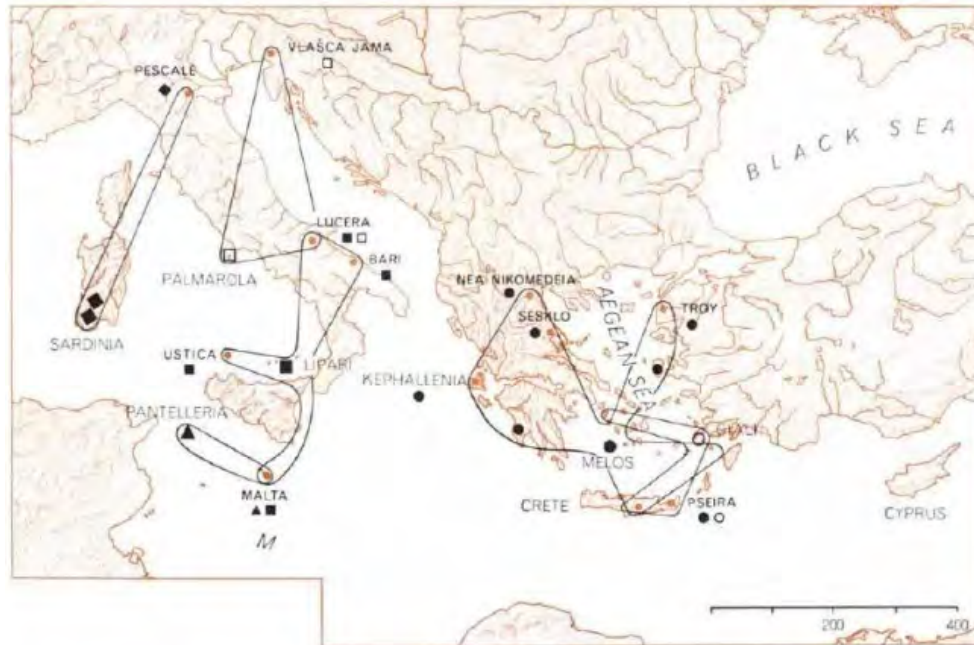

Fig. 5. Patternul schimburilor cu obsidian din perioada neolitică nu reflectă interferențe între zona centrală a Mediteranei și zona Arhipelagului Egeean. *Sursa:* Dixon J., Cann J. și Renfrew C., 1968.

Mai mult decât atât, analize similare au arătat că artefactele din obsidian descoperite pe coasta de vest a Anatóliei au fost realizate din obsidian provenit cu prioritate din insula Melos, și nu din zona centrală și de est a Anatóliei. Aceste constatări, coroborate cu rutele inițiale de răspândire a activităților agro-pastorale dinspre Levant spre zona de coastă a Anatóliei, aduc un argument în plus în sprijinul ipotezei potrivit căreia rutele preexistente încă din perioada mezolitică de tranzacționare a obsidianului, care străbăteau arhipelagul egeean, au constituit ulterior și culoarele de răspândire pentru achizițiile specifice perioadei neolitice.

În acest sens, faptul că între comunitățile arhaice de descendență mezolitică din zona de coastă vest-anatoliană și cele din arhipelagul egeean și Balcani existau deja contacte și relații frecvente la momentul primelor achiziții specifice perioadei neolitice este de natură a releva că neolitizarea acestui areal nu s-a produs dintr-o dată, printr-o migrație bruscă, ci mai degrabă a fost rezultatul unui proces de durată, ce s-a întins probabil de-a lungul întregului mileniu al VII-lea î.Hr. și care încă din acele timpuri străvechi lăsa să se întrevadă articularea unui complex cultural balcano-anatolian de sine stătător.

Dacă în cadrul acestui proces între comunitățile din arealul de referință inițial au existat schimburi și împrumuturi reciproce, mai apoi au apărut migrații treptate către partea de nord a Peninsulei Balcanice ale populațiilor devenite între timp de păstori și agricultori care se aflau în căutarea unor terenuri mai fertile pentru noile activități agro-pastorale. Deplasări mai consistente ale acestor populații cu profil agro-pastoral au putut fi „documentate” și conturate arheologic în cel puțin două perioade distincte (Reingruber, 2011).

În ceea ce privește rutele de migrație ale fermierilor neolitici către punctele cele mai îndepărtate din nordul Peninsulei Balcanice, unde vor înflori mai apoi spectaculoasele culturi ceramice, aici un rol important îl va juca zona de interferență dintre clusterul de relaționare aferent tranzacționării obsidianului obținut din zona Mării Egee și, respectiv, cel conturat în jurul bazinul carpatic de schimburi cu obsidian provenit din regiunea Munților Tokay (**Fig. 6**). Astfel, dacă obsidianul de Melos a fost tranzacționat în funcție de cele mai propice culoare de navigație și puncte de acostare, rutele de-a lungul cărora se realizau schimburile cu obsidianul de Tokay gravitau în jurul văilor râurilor, care reprezentau cele mai facile căi de acces în condițiile unui peisaj preponderent montan și cu păduri larg răspândite.

Fig. 6. Aria de răspândire a obsidianului provenit din zona Munților Tokay. *Sursa:* Clive Bonsall, Nedko Elenski, Georgi Ganecovski, Maria Gurova, 2017.

Cât privește valoarea de utilizare concretă a obsidianului, acesta era folosit în special pentru obținerea de unelte și arme foarte ascuțite, cu o finețe mai mare decât a celor realizate din piatră (**Fig. 7**). Însă, în ciuda faptului că reprezenta o materie primă la mare căutare în acele vremuri, totuși obsidianul nu constituia neapărat un simbol al puterii, ci valoarea sa mai degrabă rezida în faptul că efectiv avea o utilitate practică deosebit de prețioasă (Anthony, 2010).

În acest sens, obsidianul a reprezentat o materie primă care practic a revoluționat viața omului preistoric, uneltele microlitice din obsidian deschizându-i acestuia noi perspective în prelucrarea altor materii prime, inclusiv din punct de vedere artistic, cum se va reflecta de altfel mai târziu în minuțiozitatea și complexitatea artei plastice și ceramice.

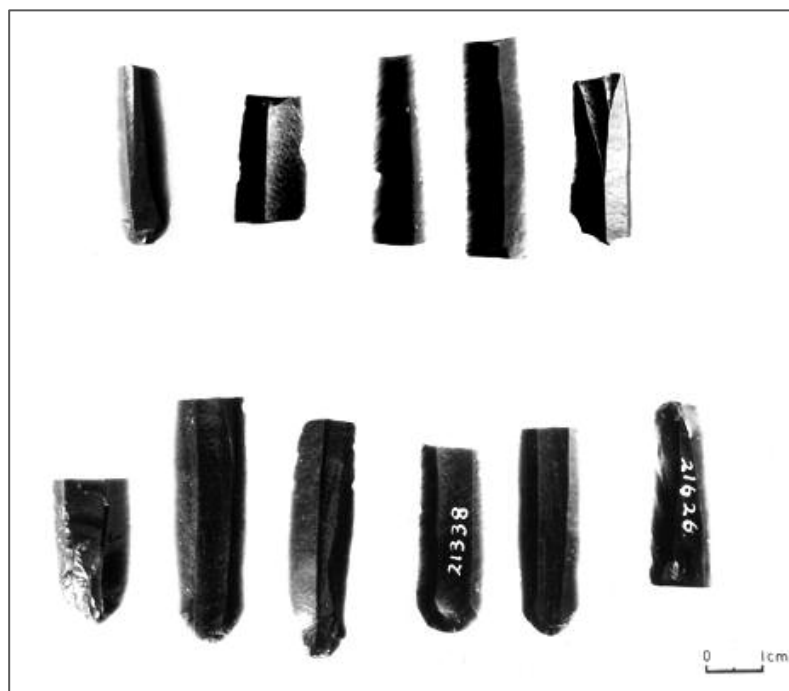

Fig. 7. Lamele de obsidian descoperite la Franchti, Grecia. *Sursa:* Perlès Catherine, 2011.

Prin urmare, putem spune că modelul primordial al schimburilor economice la mare distanță de pe „Bătrânul Continent”, cu tot sistemul complex de relații socioeconomice și culturale aferente pe care o asemenea activitate îl implică și care a facilitat în cazul de față mai departe răspândirea modului de viață agro-pastoral, îl reprezintă tranzacțiile cu obsidian realizate la cumpăna dintre Mezolitic și Neolitic în arealul definit de ansamblul geografic care reunește coasta de vest a Anatoliei, arhipelagul egeean și Peninsula Balcanică, cu extensii către Europa Centrală.

3. Comerțul cu *Spondylus* – „perla coroanei în perioada neolitică”

„Scoicile duble de tipul *Spondylus* sunt moluște din clasa Bivalvia. Acestora le lipsesc filamentele cu care să se atașeze pe fundul mării, în schimb se cimentează pe roci precum stridiile. Cochilia este oarecum rotundă, dar cu valve inegale, iar exteriorul este colorat intens și prezintă țepi și lamele foliate. Cele două valve sunt unite printr-o articulație mobilă, suficient de dură ca să fie folosită ca materie primă pentru mărgele și alte podoabe, iar scoica în sine este colorată în purpuriu-violaceu intens. Există foarte multe specii de *Spondylus* pe Pământ, dar acestea trăiesc numai în mări calde, la adâncimi de 2 până la 30 de metri. Cochiliile sunt relativ izolate și se găsesc exclusiv bine atașate de roci. Sunt pe cât de frumoase pe atât de rare: expunerea la soare le face să se decoloreze, astfel că cele mai frumoase specimene pentru podoabe se obțin prin scufundări, dar sunt dificil de găsit și extras. În Europa străveche, aceste cochilii erau prețuite atât pe coastele mediteraneene cât și departe pe continent, fiind procesate, venerare și tranzacționate de-a lungul mai multor perioade diferite.” (Séfériadès, 2010, p. 180 – traducerea noastră).

Fig. 8. Cochilie de *Spondylus gaederopus*.
Sursa: Michel Louis Séfériadès, 2010.

Schimburile cu cochilii de *Spondylus gaederopus*, dar și cu obiecte prelucrate din asemenea cochilii, erau și ele la mare căutare în perioada neolitică, fundamentând o rețea de tranzacționare care s-a dovedit a fi chiar mai extinsă decât cea cu obsidian (**Fig. 8**). O altă scoică de proveniență mediteraneană care se tranzacționa într-un mod oarecum similar cu *Spondylus*-ul, însă la o scară mai redusă, era *Glycymeris* (Chapman, Gaydarska și Slavchev, 2019),

motiv pentru care referențialul nostru în cele ce urmează va rămâne *Spondylus-ul*. Încă de la început se impune precizarea că *Spondylus gaederopus* nu trăia în Marea Neagră, cum de altfel nici astăzi nu trăiește aici, deoarece are nevoie de ape mai calde și cu un anumit grad de salinitate, caracteristici pe care Marea Neagră nu le întrunește nici astăzi și nu le întrunea nici în acele timpuri. În acest sens, rețeaua schimburilor cu *Spondylus* pornea din locul de origine al acestei scoici din bazinul mediteranean – cele mai importante surse regăsindu-se în Marea Egee și Marea Adriatică – și se întindea pe circa 3.000 de kilometri. Astfel, rutele de tranzit care asigurau schimburile cu *Spondylus* se răsfireau din zona Mării Adriatice și Mării Egee până în nordul Balcanilor și chiar mai departe, trecând dincolo de Capați, spre teritoriile unde astăzi se regăsesc Polonia, Germania și Franța (**Fig. 9**).

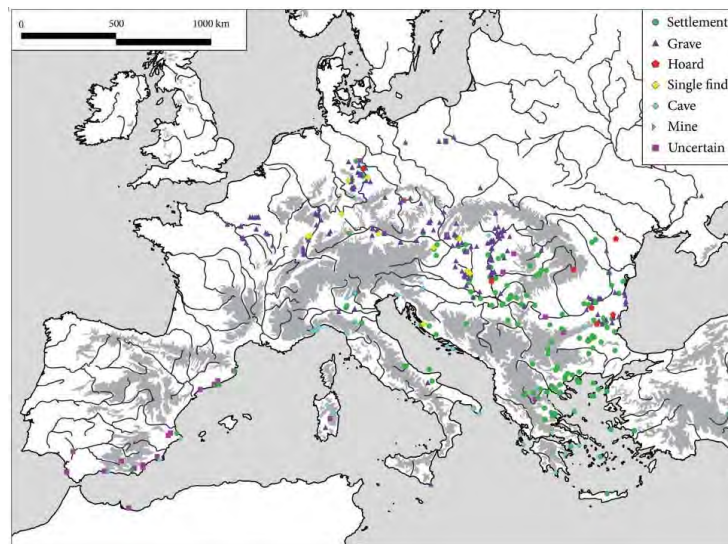

Fig. 9. Distribuția siturilor unde au fost descoperite artefacte din *Spondylus*. Sursa: Arne Windler, 2014.

Deși molusca *Spondylus* este comestibilă, ea nu ajunsese să fie atât de prețuită neapărat pentru proprietățile culinare, ci mai ales pentru posibilitățile de utilizare pe care le oferea cochilia sa pentru realizarea de podoabe. Astfel, obiectele obținute din prelucrarea *Spondylus-ului* au reprezentat pentru o bună perioadă de timp, încă dinainte de migrațiile neolitice și continuând o vreme chiar și după descoperirea metalurgiei în Calcolitic, o marcă distinctivă a prestigiului social, fiind considerate podoabe reprezentative ale elitelor acelor vremuri (Séfériadès, 2010). Inițial, podoabele din *Spondylus* (brățări, mărgelile, coliere, inele, amulete) au fost aduse în nordul Balcanilor de către primii coloniști neolitici, răspândirea *Spondylus-ului* în Balcani coincidând cu valurile de migrație din 6.200-5.500 și, respectiv, 5.500-5.000 când pare că se atinge un apogeu al schimburilor cu *Spondylus* și acestea trec

dincolo de Carpați, odată cu migrația și mai spre nord a fermierilor neolitici de proveniență egeeană (Anthony, 2010). Așa cum au relevat săpăturile arheologice, la momentul interacțiunii inițiale dintre fermierii neolitici, care au migrat dinspre sudul mediteranean, cu populațiile de pescari și vânători-culegători de descendență mezolitică aflate în nordul Peninsulei Balcanice, prezența, respectiv absența podoabelor din *Spondylus* s-a dovedit a fi un indicator prețios pentru stabilirea originii egeene sau, după caz, locale a diferitelor comunități arhaice care ajunseseră să viețuiască atunci în Balcani. Această notă distinctivă este evidențiată în special în zona Defileului Dunării de la Porțile de Fier, unde prezența sau absența podoabelor de *Spondylus* vine să completeze tabloul deosebirilor dintre așezările populațiilor băștinașe de vânători-culegători și pescari dunăreni, care gravitau în jurul sanctuarului de la Lepenski Vir, pe de o parte, și cele întemeiate de primii coloniști neolitici sosiți din sudul Peninsulei Balcanice, pe de altă parte (Jovanović, de Becdelièvre, Stefanović *et al.*, 2019).

Odată cu descoperirea metalurgiei cuprului și aurului în perioada calcolitică, noile materiale vor detrone treptat supremația deținută aproape 2.000 de ani de *Spondylus* pe piața de materii prime aflate la mare căutare pentru realizarea de podoabe și bunuri asociate prestigiului social. În tot acest răstimp, neolitizarea continentului european a favorizat și ea eliminarea multora dintre notele distinctive care îi deosebeau pe primii coloniști neolitici de vechile populații de vânători-culegători și pescari dinspre Nord, estompând într-o oarecare măsură, de la o generație la alta, nostalgiile originii egeene a fermierilor și nevoia acestora de a o pune în evidență cu ajutorul podoabelor de *Spondylus*, care între timp deveniseră o caracteristică a elitelor de pretutindeni în tot arealul specific culturilor ceramice (**Fig. 10**).

Fig. 10. Podoabe din *Spondylus*. Sursa: Michel Louis Sfériadès (2010).

Astfel, după vârful atins în perioada 5.500-5.000 î.Hr. de schimburile cu *Spondylus*, acestea intră într-un recul și, după aproximativ încă 500 de ani, cererea de *Spondylus* în Europa Centrală și de Nord efectiv se prăbușește (Anthony, 2010). Momentul coincide, de asemenea, cu începutul ascensiunii unei noi elite care își avea originile în stepele nord-pontice, precum și propriile particularități și simboluri distinctive și care, până la urmă, va reuși să schimbe fundamental profilul sociocultural al vechii Europe (Gimbutas, 1982). În cele din urmă, comerțul cu *Spondylus* se contractă semnificativ către sud-estul Europei, unde continuă să mai supraviețuiască un timp, fiind adânc înrădăcinat din punct de vedere socioeconomic, deoarece pentru o perioadă îndelungată a constituit o „industrie” de bază care anima un întreg ansamblu social. Acesta îi reunea pe cei care făceau scufundări pentru a culege *Spondylus*, pe meșterii și artizanii din manufacturile unde erau prelucrate cochiliile pentru realizarea de podoabe, siturile arheologice de la Dikili-Tash, Dimini și Sitagroi fiind reprezentative în acest sens și, mai departe, pe cei care le tranzacționau pe distanțe care ajunseseră să depășească chiar și mii de kilometri, urcând pe valea Dunării dincolo de Carpați, pentru a împodobi elitele acelor timpuri și a le particulariza statutul (Anthony, 2010). Un amănunt interesant care se impune a fi semnalat aici este că manufacturarea cochiliilor de *Spondylus* în podoabe nu se realiza în exclusivitate în atelierele din arhipelagul egeean mai sus-menționate, deși aici această activitate era cea mai intensă (Chapman și colab., 2011), ci și în așezări situate la distanțe mari de locul de proveniență al scoicilor, deoarece săpăturile arheologice au evidențiat faptul că *Spondylus* se exporta nu numai în formă prelucrată, ci și în formă brută (Séfériadès, 2010).

Prin urmare, descoperirea metalurgiei cuprului și aurului, dar și apariția la orizont a unei noi elite purtătoare de alte simboluri distinctive au contribuit, cel mai probabil, la prăbușirea acestei înfloritoare industrii, nu mai înainte însă ca ea să fi reușit să seteze în rândul populațiilor acelor timpuri trenduri competitive de particularizare simbolică a statutului și prestigiului social, care se vor continua și în ceea ce privește acumularea de obiecte de cupru și aur de mai târziu.

Un timp, în perioada de tranziție de la Neolitic la Epoca Bronzului, în Calcolitic, acumularea de podoabe din *Spondylus* alături de obiecte din cupru și aur a continuat să fie considerată un semn distinctiv al prestigiului și poziției sociale, săpăturile arheologice dezvăluind numeroase tezaure în care se regăseau la un loc obiecte din *Spondylus*, cupru și aur. Așa spre exemplu, între cele 990 de piese ale tezaurului de aur descoperit în necropola de la Varna s-a găsit și o brățară de *Spondylus* placată cu aur. Până la urmă, cuprul și aurul vor înlocui *Spondylus*-ul, iar vechile rute ale schimburilor comerciale cu *Spondylus* vor fi extinse de

comerțul cu aur și cupru și spre stepele nord-pontice ale Europei, către regiunea Volga-Urali (Anthony, 2010).

Așa se încheie epopeea *Spondylus-ului*, născută probabil dintr-o utilizare mixtă la momentul inițial a acestei scoici de către populațiile din arhipelagul egeean, în scop culinar, dar și ca materie primă pentru realizarea de obiecte ornamentale și podoabe. Datorită proprietăților deosebite ale cochiliei (dimensiuni, consistență, duritate, colorit, posibilități de prelucrare), calitățile culinare ale moluștei ajung să cadă într-un plan secund, iar cochilia de *Spondylus* devine o materie primă extrem de prețuită pentru realizarea de obiecte ornamentale și podoabe. În acest sens, putem bănuși că la creșterea prestigiului artefactelor realizate din *Spondylus* a contribuit și faptul că pentru obținerea celor mai frumoase exemplare din adâncuri era necesar un efort considerabil, care cerea anumite calități și abilități excepționale din partea scufundătorilor ce se înfrățeau cu sufletul mării pentru a culege *Spondylus-ul* și care mai departe se reflectau într-un soi de aură mistică ce învăluia podoabele realizate din respectivele scoici, probabil și în valoarea lor de tranzacționare. Devenite astfel în scurt timp simboluri ale elitelor vremii în comunitățile neolitice, totuși podoabele din *Spondylus* se pare că reprezentau oarecum o constantă în uzul cotidian la nivelul așezărilor din arhipelagul egeean, în proximitatea locului de origine al scoicilor, pentru afișarea unui statut social aparte, adică erau purtate în mod obișnuit. Astfel, descoperirile arheologice au relevat prezența frecventă a artefactelor din *Spondylus* în cadrul acestor situri, faptul putându-se asocia atât unor contexte rituale cât și unor contexte cotidiene în ceea ce privește întrebuințarea lor. Cu privire la acest aspect, unii cercetători au avansat și ipoteza potrivit căreia podoabele de *Spondylus* ar fi putut fi asociate cu prestigiul întregii comunități în anumite cazuri și nu doar cu cel al unei elite restrânse din cadrul acesteia, sens în care ar fi putut reprezenta chiar o marcă distinctivă a integrării sociale în comunitate, eventual poate o recunoaștere a trecerii la vârsta maturității. În susținerea unei asemenea ipoteze, explorarea sitului de la Dimini, din Tesalia, Grecia, a relevat existența mai multor cazuri de fragmente provenind din același inel de *Spondylus* răspândite la distanțe relativ mari unul de altul în cadrul așezării, indicând posibila lor utilizare în cadrul unui ritual în care fragmentele dintr-un inel ce fusese spart în mod deliberat erau împărțite între mai multe persoane între care, pe această cale, se stabilea o anumită legătură simbolică, de tip transcendental. Extrapolând această ipoteză în contextul migrării de populație dinspre sud spre nord, ritualul fragmentelor de *Spondylus* ar fi putut susține menținerea unei legături simbolice între populațiile de origine egeeană care s-au răspândit în arealul balcanic (Chapman, Gaydarska, Skafida, Souvatzi, 2011). Astfel, este de remarcat faptul că frecvența cu care sunt

întâlnite podoabele de *Spondylus*, dar și contextele cu care se asociază prezența lor se schimbă radical pe măsură ce artefactele din *Spondylus* ajung să fie localizate de explorările arheologice din ce în ce mai departe de locul de origine al scoicilor, în sensul că spre nordul Peninsulei Balcanice podoabele din *Spondylus* ajung să fie identificate mai sporadic în așezări, cât mai ales în morminte și tezaure, în timp ce dincolo de Carpați, spre Europa Centrală și de Nord, artefactele din *Spondylus* sunt descoperite aproape în exclusivitate în morminte și/sau cazuri individuale izolate, implicând probabil o simbolistică rituală mai puternică și oarecum ocultată (Windler, 2014).

Pe baza acestor date, și ținând cont că mai înainte de a deveni un simbol distinctiv al elitelor culturilor ceramice podoabele de *Spondylus* au fost purtate pe continentul european de către fermierii neolitici ca o marcă distinctivă a originii lor egeene, putem presupune că aura mistică ce învăluia artefactele din *Spondylus* devenea din ce în ce mai puternică pe măsură ce distanța față de locul lor de origine creștea, modul de procurare era mai dificil, nostalgia celor de descendență egeeană era mai mare, iar imaginația localnicilor dinspre părțile mai din nord tot mai bogată cu privire la „tărâmurile fantastice” de unde proveneau acele obiecte exotice. Astfel, din obiecte de uz cotidian (prin care elitele din arealul egeean își afișau statutul în viața de zi cu zi) mergând către nordul Peninsulei Balcanice și mai departe de aceasta, artefactele din *Spondylus*, dincolo de simboluri ale prestigiului și statutului social, devin obiecte cu o pronunțată încărcătură mistico-identitară ce amintesc de originea egeeană a coloniștilor neolitici și ajung să reprezinte o componentă importantă a ritualurilor de înhumare ale elitelor. Pe măsură ce distanța devine și mai mare și ele din ce în ce mai rare, par a dispărea din uzul cotidian pentru a dobândi în schimb o și mai puternică încărcătură rituală (Séfériadès, 2010). Descoperirea unor resurse mai atractive și a metalurgiei, precum și revărsarea unor noi populații purtătoare de alte valori și simboluri culturale pe teritoriul vechii Europe vor marca declinul și într-un final declasarea podoabelor din *Spondylus* care, pentru o lungă perioadă de timp, au reprezentat marca distinctivă a elitelor culturilor ceramice.

4. Concluzii

Scrutând timpurile preistorice, distribuția artefactelor realizate din materii rare a căror sursă de origine poate fi identificată pe baza analizelor de specialitate reprezintă un indicator prețios atât pentru localizarea concentrărilor de comunități umane din vechime, cât și pentru stabilirea rutelor de comunicare și fluxurilor de realizare a schimburilor cu caracter comercial

și ritual dezvoltate între respectivele comunități. Mai mult decât atât, cercetările care evidențiază existența unor rețele de schimburi care se desfășurau pe distanțe mari sunt de natură a releva o frescă complexă, care îmbină aspectele de ordin cantitativ cu cele de ordin calitativ pentru a ne dezvălui ceva în plus din profilul sociocultural al unei lumi la un moment dat. Pe această cale putem discerne, prin negura vremurilor, cu privire la felul în care s-au articulat condiționările de ordin geo-climatic și economic pentru a genera concepțiile indivizilor și comunităților umane despre spațiu și timp, despre sistemul de valori și ierarhiile sociale, determinând coordonatele politice și religioase în funcție de care viața umană își desfășura cursul firesc pentru acele timpuri.

În acest sens, pentru perioada de preistorie în bazinul mediteranean și Peninsula Balcanică reprezentative s-au dovedit a fi rețelele de schimb de-a lungul cărora se transportau și tranzacționau obsidianul și *Spondylus-ul*, despre care putem spune că se constituie ca veritabile patternuri ale relațiilor de schimb la mare distanță, care totodată vin să surprindă o predispoziție ancestrală a ansamblului balcano-anatolian de a se contura ca un complex cultural distinct. Astfel, culoarele inițiale de tranzit de-a lungul cărora comunitățile arhaice au întreținut legături și obișnuiau să tranzacționeze obsidianul și *Spondylus-ul* pe întinsul Peninsulei Balcanice, stabilind conexiuni din cele mai îndepărtate chiar dincolo de limitele geografice ale acesteia, s-au consolidat și metamorfozat cu timpul în ample coridoare de propagare a fenomenelor culturale, punând în evidență destinul arealului balcanic de punte între Orient și Occident, de spațiu de interacțiune și sinteză cultural-civilizațională (pentru detalii în acest sens a se vedea Răzvan Theodorescu, „teza coridoarelor culturale din sud-estul Europei” – Theodorescu, 1974, p. 339 și urm.). Așadar, în preambulul timpurilor istorice, „revoluția neolitică” constituie un astfel de fenomen cultural complex ce a evoluat de-a lungul „infrastructurii” rețelei de schimburi cu obsidian și *Spondylus*, setând practic trendurile de evoluție și reperele dinamicii cultural-civilizaționale care vor însoți mai apoi întreaga istorie a arealului balcanic.

Dacă în privința obsidianului este vorba despre o resursă care a fundamentat dezvoltarea industriei microlitice, deschizând noi perspective omului acelor timpuri în ceea ce privește prelucrarea altor materii prime, în cazul *Spondylus-ului* este vorba despre o resursă cu o puternică valoare de simbol, care a constituit marca distinctivă a elitelor vechii Europe de-a lungul întregii perioade neolitice, dar și elementul de legătură între diferitele comunități de origine egeeană, comportând multiple valențe socioculturale și economice. Astfel, rutele inițiale de tranzacționare a obsidianului originar din arhipelagul egeean, care la nord s-au

intersectat cu cele alimentate de obsidianul din regiunea Munților Tokay, au constituit culoarele primordiale de interacțiune între comunitățile răsfirate în arealul balcanic, de-a lungul cărora mai apoi s-a răspândit modul de viață agro-pastoral. Odată cu propagarea achizițiilor specifice perioadei neolitice și migrarea către Nord a fermierilor venind dinspre arhipelagul egeean, probabil în căutarea unor terenuri mai fertile, aceștia vor contribui la răspândirea artefactelor din *Spondylus* pe care obișnuiau să le poarte în locurile lor de baștină și pe care acum le duceau cu ei mai departe ca simboluri reprezentative ale lumii lor, ca părți ale acesteia pe care le luau cu ei pentru a-și perpetua legătura cu matca. Pe măsură ce fermierii neolitici se avântau tot mai departe de locurile lor de baștină, întemeind noi așezări în cadrul cărora ajunseseră să se perpetueze mai multe generații care pierdeau posibilitatea contactului direct cu locul de origine al strămoșilor, și obiectele din *Spondylus* ajung să capete o încărcătură mistică tot mai pronunțată în calitatea lor de simbol al legăturii perene a respectivelor comunități cu „tărâmul fantastic” de unde proveneau secretele modului de viață agro-pastoral. De asemenea, se poate presupune că la nivelul acestor comunități nostalgice pentru multă vreme în privința originii lor despre care cei mai tineri aflau de la antecesori, obiectele din *Spondylus* constituiau un simbol al celor care dețineau secretele agriculturii pe care le perpetuau din generație în generație, transferul de cunoaștere și de autoritate în cadrul respectivelor comunități asociindu-se cu transferul ritual al obiectelor din *Spondylus*, care astfel devin o marcă și un simbol al elitelor acelor timpuri. În acest sens, așa cum au relevat explorările arheologice, răspândirea artefactelor din *Spondylus* se asociază în mod fidel cu cea a fermierilor de origine egeeană care au dus noul mod de viață, împreună cu simbolurile culturale specifice lui, către nordul Peninsulei Balcanice, trecând chiar dincolo de Carpați, spre Europa Centrală și de Nord. Prin alimentarea acestor noi comunități agro-pastorale, stabilite în unele cazuri chiar și la mii de kilometri distanță de arhipelagul egeean, cu *Spondylus* și obiecte din *Spondylus*, rutele anterioare de tranzacționare a obsidianului s-au consolidat și chiar s-au extins, facilitând răspândirea noului mod de viață pe continentul european. Așadar, ele au asigurat și întreținut punțile de contact și interacțiune între comunitățile umane din arealul balcanic, conturând imaginea unui microunivers plin de viață, extrem de fertil și propice dezvoltării umane, care a făcut posibile minunatele culturi ceramice și propagarea modului de viață agro-pastoral mai departe în Europa.

Prin urmare, comunitățile preistorice din sud-estul Europei nu s-au dezvoltat individual și izolat unele de celelalte, ci, așa cum ne relevă existența rețelelor de schimb și tranzacționare cu obsidian și *Spondylus*, ele s-au aflat într-un contact și interacțiune permanente. Acest fapt le-a asigurat respectivelor comunități o dinamică evolutivă ce s-a animat de-a lungul rețelelor

de realizare a schimburilor într-o asemenea manieră, încât, în cele din urmă, ele au căpătat forța necesară de a propaga achizițiile specifice modului de viață agro-pastoral mai departe, contribuind la neolitizarea întregului continent european. Însă poate cele mai important aspect pe care îl pun în evidență toate acestea rezidă în faptul că neolitizarea Peninsulei Balcanice se arată a fi fost un proces preponderent pașnic, animat și potențat de comunicare, interacțiune și schimburi economice și culturale.

Bibliografie orientativă

- Anthony, D.W., Chi, J.Y. (coord.) *et al.*, 2010. *The Lost World of Old Europe. The Danube Valley, 5000-3500 B.C.* The Institute for the Study of the Ancient World at New York University, Oxford & Princeton University Press.
- Anthony, D.W., 2010. „*The Rise and Fall of Old Europe*”, în Anthony D.W., Chi J.Y. (coord.) *et al.* (2010). *The Lost World of Old Europe. The Danube Valley, 5000-3500 BC.* (pp. 29-57). The Institute for the Study of the Ancient World at New York University, Oxford & Princeton University Press.
- Bajčev, O., Stojanović, I., 2016. „*Exotic goods in the Neolithic of the Central Balkans. Spondylus and other marine shell objects from Neolithic sites in the Morava Valley, Serbia*”, în Perić S. *et al.* (2016). *The Neolithic in the Middle Morava Valley no 2*, Institute of Archaeology, Belgrade Regional Museum, Paraćin, disponibil online la:
https://www.researchgate.net/publication/313158465_Exotic_goods_in_the_Neolithic_of_the_Central_Balkans_Spondylus_and_other_marine_shell_objects_from_Neolithic_sites_in_the_Morava_Valley_Serbia. Consultat la 24 iunie 2020.
- Besse, M., Guilaine, J., 2014. *Materials, productions, exchange network and their impact on the societies of Neolithic Europe.* Proceedings of The XVII UISPP World Congress (1-7 september 2014, Burgos, Spain), Vol. 13/Session A25a, Archaeopress Publishing LTD, Oxford.
- Biró, T., Katalin, 2006. „*Carpathian obsidians: Myth and reality*”, în *34th International Symposium on Archaeometry*, 2006-01-01, ISBN 84-7820-848-8, (pp. 267-278), disponibil online la:
https://www.researchgate.net/publication/28309119_Carpathian_obsidians_Myth_and_reality/citation/download. Consultat la 26.06.2020.

- Bonsall, C., Elenski, N., Ganecovski, G., Gurova, M., 2017. „*Investigating the provenance of obsidian from Neolithic and Chalcolithic site in Bulgaria*”, în *Antiquity* vol. 91/2017, Cambridge University Press (04.04.2017), disponibil online la: <https://doi.org/10.15184/aqy.2017.2>. Consultat la 26 iunie 2020.
- Chapman, J., 2010. „*Houses, Households, Villages, and Proto-Cities in Southeastern Europe*”, în Anthony D.W., Chi J.Y. (coord.) et al. (2010). *The Lost World of Old Europe. The Danube Valley, 5000-3500 BC*. (pp. 75-86). The Institute for the Study of the Ancient World at New York University, Oxford & Princeton University Press.
- Chapman, J., Gaydarska, B., Slavchev, V., 2019. „*The life histories of spondylus shell rings from The Varna I Eneolithic Cemetery (Northeast Bulgaria): Transformation, revelation, fragmentation and deposition*”, în *ACTA MUSEI VARNAENSIS VI*. (pp. 127-150), disponibil și online la: https://www.researchgate.net/publication/337195407_THE_LIFE_HISTORIES_OF_SPONDYLUS_SHELL_RINGS_FROM_THE_VARNA_I_ENEOLITHIC_CEMETERY_NORTHEAST_BULGARIA_TRANSFORMATION_REVELATION_FRAGMENTATION_AND_DEPOSITION. Consultat la 12.01.2022.
- Chapman, J.C., Gaydarska, B.I., Skafida, E., Souvatzi, S., 2011. „*Personhood and the life cycle of spondylus rings: an example from Late Neolithic, Greece*”, în Ifantidis F., Nikolaidou M. (2011). *Spondylus in Prehistory. New data and approaches. Contributions to the archaeology of shell technologies*. (pp. 139-160), Archaeopress (BAR), Oxford, disponibil online la: https://www.researchgate.net/publication/337195112_PERSONHOOD_AND_THE_LIFE_CYCLE_OF_SPONDYLUS_RINGS_AN_EXAMPLE_FROM_LATE_NEOLITHIC_GREECE. Consultat la 24 iunie 2020.
- Dixon, J., Cann, J. și Renfrew, C., 1968. „*Obsidian and the Origins of Trade*”, în *Scientific American*, 218(3), (pp. 38-47), disponibil online la: www.jstor.org/stable/24925998; și la: https://www.academia.edu/31722462/Obsidian_and_the_Origins_of_Trade. Consultate la 15 ianuarie 2022.
- Gimbutas, Maria, 1982. „*Old Europe in the Fifth Millennium B.C.: The European Situation on the Arrival of Indo-Europeans*”, în Polomé, Edgar C. *The Indo-Europeans in the Fourth and Third Millennia*. (pp. 1-60). Ann Arbor: Karoma Publishers.
- Gimbutas, Maria, 1993. „*The Indo-Europeanization of Europe: the intrusion of steppe pastoralists from south Russia and the transformation of Old Europe*”, în *Word*, vol. 44, n. 2 (August, 1993). (pp. 205-222), disponibil online la: <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/00437956.1993.11435900>. Consultat la 25 iunie 2020.

- Helms, M.W., 1992. „*Long-Distance Contacts, Elite Aspirations, and the Age of Discovery*”, în *Resources, Power, and Inter-regional Interaction*, Ed. E.M. Schortman and P.A. Urban (New York: Plenum, 1992). (pp. 157-174), disponibil online la:
https://books.google.ro/books?id=OH0-W5R4VNcC&pg=PA157&lpg=PA157&dq=Helms+M+Long-Distance+Contacts+Elite+Aspirations+and+the+Age+Of+Discovery&source=bl&ots=tB69ZJduwJ&sig=ACfU3U18y79I57-Ade_rXp5KhpYazBpcuA&hl=en&sa=X&ved=2ahUKEwjO5eK4yuLpAhXKAhAIHQmwDcUQ6AEwAXoECAoQAQ#v=onepage&q=Helms%20M%20Long-Distance%20Contacts%20Elite%20Aspirations%20and%20the%20Age%20Of%20Discovery&f=false. Consultat la 23 iunie 2020.
- Jovanović, J., de Beccdelièvre, C., Stefanović S. *et al.*, 2019. „*Last hunters-first farmers: new insight into subsistence strategies in the Central Balkans through multi-isotopic analysis*”, în *Archaeol Anthropol Sci* 11/2019 (pp. 3279-3298), disponibil online la:
<https://doi.org/10.1007/s12520-018-0744-1>. Consultat la 10 ianuarie 2022.
- Malinowski, B., [1922 (2007)]. *Argonauts of the Western Pacific: An account of native enterprise and adventure in the Archipelagoes of Melanesian New Guinea*. London, G. Routledge&Sons; New York, E.P. Dutton &Co.
- Perlès, C., 2011. „*Le statut des échanges au Néolithique*”, în Mònica Borrell, Ferran Borrell, Josep Bosch, Xavier Clop, Miquel Molist *et al.* (2012) *Rubricatum*. Revista del Museu de Gavà, 5 (2012), (pp. 539-546), disponibil online la:
https://www.researchgate.net/publication/313302301_Le_statut_des_echanges_au_Neolithique. Consultat la 24 iunie 2020.
- Polanyi, K., 1957. „*The Economy as Instituted Process*”, în K. Polanyi, C.M. Arensberg, and H.W. Pearson, eds. (1957). *Trade and market in the early empires. Economies in his-tory and theory*. (pp. 243–270). New York / London.
- Pollmann, H.O., 1999. *Obsidian-Bibliographie. Artefakt und Provenienz*. Bochum Verlag des Deutschen Bergbau-Museums, 1999.
- Reingruber, A., 2011. „*Early Neolithic settlement patterns and exchange networks in the Aegean*”, în *Documenta Praehistorica XXXVIII* (2011). (pp. 291-305), disponibil online la:
https://www.researchgate.net/publication/273356054_Early_Neolithic_settlement_patterns_and_exchange_networks_in_the_Aegean. Consultat la 10 ianuarie 2022.
- Renfrew, C., 1975. „*Trade as action at a distance, questions of integration and communication*”, în J.A. Sabloff and C.C. Lamberg-Karlovsky, eds. (1975). *Ancient civilization and trade*. ed. 1. Albuquerque, (pp. 3-59).

- Sahlins, M., 1972. *Stone Age Economics*. Chicago / New York.
- Séfériadès, M.L., 2010. „*Spondylus and Long-Distance Trade in Prehistoric Europe*”, în Anthony D.W., Chi J.Y. et al., 2010. *The Lost World of Old Europe. The Danube Valley, 5000-3500 BC*. (pp.179-190). The Institute for the Study of the Ancient World at New York University, Oxford & Princeton University Press.
- Slavchev, V., 2010. „*The Varna Eneolithic Cemetery in the Context of the Late Cooper Age in the East Balkans*”, în Anthony D.W., Chi J.Y. et al. (2010) *The Lost World of Old Europe. The Danube Valley, 5000-3500 BC*. (pp. 193-208). The Institute for the Study of the Ancient World at New York University, Oxford & Princeton University Press.
- Szepesi, J., Lukács R., T. Biró K., Markó A., Pécskay Z., Harangi Sz., 2018. „*Geology of Tokaj Mountains Obsidian*”, în *Archeometriai Műhely 2018/XV/3*, (pp. 167-180), disponibil online la: https://www.researchgate.net/publication/335527752_GEOLOGY_OF_TOKAJ_MOUNTAINS_OBSIDIANS. Consultat la 26 iunie 2020.
- Theodorescu, R., 1974. *Bizanț, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale românești (secolele X-XIV)*. Editura Academiei R.S. România, București.
- Theodoropoulou, T., 2011. „*Spondylus gaederopus in Aegean Prehistory: Deciphering Shapes from Northern Greece*”, în Ifantidis F. și Nikolaidou M. (2011) *Spondylus in Prehistory, New data and approaches, Contributions to the archaeology of shell technology*. (pp. 93-104). Archaeopress and the individual authors (BAR), Oxford, disponibil online la: https://www.researchgate.net/publication/324729338_Spondylus_gaederopus_in_Aegean_Prehistory_deciphering_shapes_from_Northern_Greece. Consultat la 16 ianuarie 2022.
- Windler, A., 2013. „*From The Aegean Sea to The Parisian Basin. How Spondylus can rearrange our view on trade and exchange*”, în *Metalla* nr. 20.2/2013. (pp. 87-115), disponibil online la: https://www.academia.edu/5464477/From_the_Aegean_Sea_to_the_Parisian_Basin_How_Spondylus_can_rearrange_our_view_on_trade_and_exchange. Consultat la 23 iunie 2020.

